

Az démonokról, amelyek némely bányákban tartózkodnak

A titokzatos: ártó és segítő, óriás és törpe alakjában egyaránt megjelenő bányaszellemről, vagy bányarémről szóló mondák jelentős részét alkotják az európai bányászepikának.

A bányászélet sajátosságai magyarázzák ezt a mai napig is nyomon követhető mondakört, amely megőrizte számunkra a bányarémmé, bányamanó alakját. Már az elnevezés sokszínűsége is jelzi, hogy ez a lény nem rendelkezett olyan epitheton ornansokkal, amelyek egyértelműen megrajzolhatóvá tennék alakját. Az, hogy legjobban a germán mitológiában honos koboldhoz hasonlítható jelzi, elterjedésében nálunk a német ajkú bányászok szerepe volt a leginkább meghatározó. Teljességgel nem gyökér nélküli azonban a magyar hitvilágban sem a törpeember. Erdélyben pulyának, az Alföldön kópénak, földi embernek hívták azt az apró termetű emberkét, aki tulajdonságait tekintve sok közös vonást mutat a koboldokkal. Már a lakóhelyük is azonos mindkét nép hitvilágában. Föld alatti üregekben tanyáznak, ahová földi kalandozásaik után a csizmájuk orrával fúrt lyukon át térnek vissza. Egy vezérük van, akinek a többiek katonai fegyellemmel tartoznak. Külsőjükre nézve is csaknem megegyezik a két leírás: vörös nadrágos, hosszú szakállú, bajszú, félreálló orrú és gyakran sánta emberkék. Voltak azonban ettől eltérő alakban megjelenők is: Verespatakon és Veszprém megyében óriásnak, Bucsumban (Alsó-Fehér megye) pedig rendszerint más és más állat alakjában bújónak hitték.

A bányásztársadalom közmegegyezéssel szabályozta azokat a bányabeli viselkedési normákat, amelyeknek betartásával elnyerhették jóindulatú közömbösségét, vagy akár segítőkészségét. A bányabeli tilalmakat az úgynevezett „tabumondák” foglalják magukba. Ezekből megismerhetjük a föld alatti tilalmak körét. Tilos a bányában fütyülni, káromkodni, ízetlen tréfálkozást űzni, egymás rovására csalni, lopni. Ha ezek közül mégis megesett egy olykor-olykor, akkor a büntetés lehetett egyszerű lámpaeloltás, a bűnös bányász hosszabb-rövidebb idejű elhurcolása, sőt megfojtása, vagy mint némelyik történetben olvashatjuk, az egész bánya elsüllyesztése is. Valószínű, hogy ezzel a túlméretezett bosszúálló indulattal érdemelte ki a bányamanó, hogy az ördög cimborájának tartották. Pedig olykor segítőkészsége is megmutatkozott: figyelmeztetett a veszélyre, vagy épp kimenekítette a hajba jutott bányászokat. Az pedig szorosan a jelleméhez tartozott, hogy a keresett kincs fellelését megkönnyítette a szívének kedves bányászok számára.

A manók természetének kétarcúsága, a velük foglalkozó hiedelemmondák anyagából az ókortól napjainkig nyomon követhetők. Mi ebből az anyagból a tudománytörténet szempontjából izgalmas humanista és jezsuita természettudományos irodalmat emeltünk ki, a kor világképét e sajátos aspektusból bemutatandó.

Már a XIII. században a hét szabad művészet között kapott helyet az ars

mechanicae, de a középkor vége volt az, amikor a bányászat olyannyira a figyelem középpontjába került, hogy *Georgius Agricola* életművével megszületett a montanisztikuma eddigi legkiválóbb teljesítménye. Bázelen 1530-ban Rotterdami Erasmus ajánlásával megjelent műve a Bermannus, platóni mintájú dialógusokban tekinti át a korabeli bányaművelés technikáját. A könyv három tudós szereplőjének gondolkodása híven tükrözi a kor hiedelemvilágát: „...Bármennyit is tréfálkozunk rajta, nyilvánvalóan tudott dolog, hogy némely bányákban bizonyosan előfordulnak bányamanók: közülük egyesek semmiféle kárt nem okoznak a bányászoknak, hanem csak bolyonganak az aknákban és bár semmi munkát nem végeznek, mégis úgy tűnik, mintha szüntelenül foglalatostkodnának valamivel: néha a telérek vajasával, néha annak, amit kibányásztak, a szállítóedényekbe való hordásával, néha az emelőgép forgatásával, néha pedig a munkások bosszantásával, s mindezt legfőképpen azokban a tárnákban cselekszik, amelyekből más sok ezüstöt bányásztak ki, vagy amelyek esetében nagy reménység van arra, hogy ezüstöt találnak bennük. Más bányamanók azonban meglehetősen veszedelmesek: mint például az, amelyik ezelőtt néhány esztendővel az egyik annabergi bányát – azt, amelyiknek Rózsakorona a neve – annyira nyugtalanította, hogy tizenkét bányászt ölt meg, s ezért a bányát elhagyták az emberek, bármennyire is ezüstben gazdag volt az.

A bányamanóknak erről a fajtájáról Psellus is említést tett – egyebek között hat olyan fajtát sorol fel tudniillik, amely a bányákban szokott lenni –, s ha nem tévedek, azt is mondja, hogy ez a fajta rosszabb a többinél, mint ahogv sűrűbb anyaggal is van felruházva.

Némelvek közülük annyira gonoszak, hogy a bányászok éppen úgy kerülik őket és menekülnek előlük, mintha valamilyen, a közvetlen közelben lévő ragályos betegségek lennének: ezzel szemben némelyiket nem csak, hogy nem vesznek rossz néven és nem nehezményeznek, hanem egyenesen kívánják és jó előjelként tartják számon őket.”

Az 1549-ben Bázelen kiadott *De animantibus subterraneis* című munkájában pedig így írt Agricola a föld alatti világ lakóiról:

„Legvégül a föld alatti élőlényeknek, vagy, ahogyan a teológusoknak tetszik, a szubsztanciáknak a sorába lehet számlálni a démonokat, amelyek némely bányákban tartózkodnak. Ezeknek pedig két fajtájuk van. Előfordulnak ugyanis fenvegető és borzasztó kinézetűek, amelyek többnyire ellenségesek és barátságtalanok a bányászokkal szemben. Ilvesfajta volt az a schneebergi bányarém is, amelyik fekete kámzsába volt öltözve: ez a Gvörgy-bányában az egyik munkást a talajról felemelvén, ama legnagyobb, valaha ezüsttermő üreg magasabb részébe helyezte, testének nem minden megsebesülése nélkül. Egyes bölcselők ezeket a rémeket és a hozzájuk hasonlókat, amelyek veszedelmesek és a természetüket tekintve gonoszak, butáknak és oktatalanoknak nevezik.

Vannak azután szelídek, amelyeket a németek közül némelyek, ahogyan a görögök is, koboldoknak neveznek, mivel utánozzák az embereket. Mintegy kimutatván ugyanis az örömlüket, nevetgélnek, és úgy tűnik, hogy sok mindent csinálnak, holott egyáltalán nem csinálnak semmit. Mások pedig bányamanóknak nevezik őket, ezzel is jelezvén, hogy legtöbbször milyen termetűek: tudniillik azt, hogy három dodrans (kb. 66 cm) magas törpék. Egyébként olyan a kinézetük, mintha aggastyánok lennének és a bányászok szokása szerint öltözködnének, vagyis mintha egy inget ölte-

nének magukra, és egy bört, amely az ágyékuk körül lóg. Ezek nem szoktak kárt okozni a bányászoknak, hanem csak kóborolnak az aknában, s jöllehet semmit sem csinálnak, mégis úgy tűnik, hogy a munkálatoknak valamennyi fajtájával foglalatoskodnak: néha mintegy bányásszák az érceket, néha az edényekbe öntik azt, amit kibányásztak, néha pedig az emelőgépeket forgatják. Jöllehet olykor kavicsokkal dobálózva ingerkednek a bányászokkal, mégis csak igen ritkán sebesítik meg őket. Senkit sem bántanak, csak akkor, ha a bányászok korábban kikacagták, vagy átkozódásukkal felingerelték őket. Így tehát nem különböznek túlságosan a démonoktól, egyrészt azoktól sem, amelyek ritkán jelennek meg az emberek előtt, jöllehet nap, mint nap elvégzik otthon a munka egy részét és gondját viselik a jószágoknak, s akiknek, mivel jóindulatúan cselekednek az érdekükben és az emberi nemnek a barátai – vagy legalábbis azoknak látszanak lenni – nevet is adtak a németek: Guttel-nek nevezik őket, másrészt pedig a trulloknak nevezett démonoktól sem, melyek – részint férfi, részint női neműeknek koholva őket – más nemzeteknél is, de legfőképpen a svédekénél voltak szolgátságban. Különben a bányámanók leginkább azokban a tárnákban dolgoznak, amelyekből már kibányászták az érceket, vagy jó reménység van arra, hogy ércet lehet ott bányászni. Ezért tehát a bányászok nem rémülnek meg a munkáiktól, hanem azokat jó előjelként fogván fel, még eltökéltebbek lesznek a lelkükben és még keményebben dolgoznak.”

A humanista irodalom után a manók és bányarémekek jelentős szerepet játszottak a jezsuita természettudomány két kiválósága: *Athanasius Kircher* és *Csiba István* műveiben is.

A katolikus restaurációt célzó jezsuita rend megalakulása nemcsak a vallásosság, az irodalom, hanem a tudomány terén is új stílust jelentett. Voltak bizonyos képzetkörök, melyeket minden ország barokk irodalma egyaránt kedvelt: ilyen a mi szempontunkból izgalmas természetrajz is, amely gyakran az ilyen hagyományokhoz nyúlt vissza.

Az európai jezsuita tudósok közül is kiemelkedett A. Kircher, akinek kortársait messze megelőző elgondolása – hogy a Föld szerkezete, működése, anyagának tulajdonságai meghatározzák környezetünk jellemzőit – Bodin, majd Montesquieu műveiben talált méltó folytatóra.

A Kircher *Mundus Subterraneus* (Földalatti világ) című művének magyar vonatkozásai között, felhasználva a magyarországi ércbányák bányamestereinek és felügyelőinek az általa kiküldött kérdőívekre adott válaszát a következőképp írt a honi bányámanóról:

„A bányászok az elmúlt időkben láttak ilyen szellemeket, s ezek menekülésre is készítették őket, néha nagy felfordulást és zűrzavart okoztak, akkor, amikor gazdag érc felé közeledtek a bányászok, többnyire hasonló jel előzte azt meg. – Ennyit Schapelman úrvölgyi bányafelügyelő jelentéséből. A nagyon kiváló férfiú, Bernard a Brun, a magyarországi bányák felügyelője pedig így írt nekem ezekről a dolgokról: »Teljesen bizonyos, hogy észlelnek szellemeket vagy rémeket a bányákban, és nem csupán úgy, hogy azok különféle tevékenységet folytatnak – amelyeknek azonban semmi nyomát sem lehet felismerni –, hanem úgy is, hogy bántalmazzák a bányászokat, köveket hajigálnak rájuk, többeket pedig olyan keményen meggyötörnek, hogy munkájukat is alig tudják elvégezni. Így például éppen

nem sokkal ezelőtt történt ilyen dolog egy bizonyos – azóta már meghalt – selmeci bányással, akinek Egger György volt a neve és aki bizonyította, hogy látott ilyesféle szellemeket, amikor egyedül volt a bányában – jóllehet gyakrabban csak hallják és nem látják azokat. Amikor valami hasonló történik, többnyire jó vagy rossz dolog következik be, s a bányászok abban is babonásan hisznek, hogy ha valaki ilyen szellemet látott és látomásáról azonnal beszél, akkor az rövidesen meg fog halni: erre több példát is tudnak mondani. Egyebek között Selmecen is történt valami ilyesféle dolog: már húsz esztendeje múlt annak, hogy egy Krausz Simon nevű bányász, aki hasonlókat mesélt társainak, hirtelen halállal meghalt. Mindezeket még jobban megerősíti több, hitelt érdemlő öreg bányász, akik esküjüket és lelkiismeretüket adván biztosítékkul, a következőket állították:

– Az első, egy Lichy Márton nevű bányász elmondja, hogy tizenhat esztendővel ezelőtt, vasárnapi napon, éjszakának idején egy bizonyos Oberpieberstollen nevű bányában, amikor hátra nézett, egy hat- vagy nyolc-éves gyermek nagyságú emberkét pillantott meg, aki bőrruhába volt öltözve, széles sípkája, nagy és villogó szemei voltak: ettől a látványtól – mivel egyedül volt – nem kevésbé megrémült, s ezért megragadván a botját, az emberkéhez vágta, mire az eltűnt és soha többé nem volt látható.

– A másik, Wetzstein Pál, bányamunkás az Oberpieberstollen bányában, elmondja, hogy huszonöt évvel ezelőtt egy bizonyos Mohrer Erbstollen nevű bányában, egy szombati napon meghallotta, hogy valaki erősen dolgozik. Azt hívén, hogy társai azok, odamegy, de senkit nem talál, mire úgy gondolja, hogy társai elrejtöztek előle és meg akarják őt tréfálni, ezért a fényen túl is keresvén őket, valaki rákiáltott ezekkel a szavakkal: Ba Ba –, ettől erősen megrémülve rájön, hogy nincs rendben a dolog, azonnal felmegy a bányából és a fogadóba indulva megtalálja társait, mesélni kezdi nekik, mi történt vele, de azok rögtön ráparancsoltak, hogy hallgasson. Majd ezután azonnal ágyinak esett, és három héten keresztül betegen feküdt, arcán egy fajta kiütés tört ki és nem szabadult meg attól, csak miután eltelt a mondott három hét, és erejét is csak azután nyerte vissza, hogy az elmúlt.

– A harmadik, Müller Keresztély, bányamunkás ugyanott, megerősítőleg elmondja, hogy az azután következő héten, amikor az elmondottak történtek, számára is úgy alakult a dolog, hogy társa egyedül hagyta őt a bányában és megparancsolta neki, hogy maradjon ott tovább. És akkor meghallotta, hogy fölötte valaki erőteljesen dolgozik. Meg akarván tehát tudni, hogy ki dolgozik ott, keresni kezdett, de senkit sem talált és visszatért a helyére, és ismét meghallotta, hogy valaki dolgozik, újra keresni kezdte azt, de ismét nem talált senkit, erre elfogta a rémület és visszatért a bányából a felszínre. Amikor pedig társa csodálkodott, hogy miért jött utána olyan hirtelen, elkezdte mesélni, hogy micsoda dolgok történtek vele, társa azonban ráparancsolt, hogy hallgasson, azután őreá is rátört a betegség, és két héten keresztül feküdt betegen. – A nevezett férfiak sokkal többet is mesélhettek volna: azt tudniillik, hogy a hasonló szellemek vagy manók hogyan forgatnak fel fenekestül mindent, és hogy úgy látszik, legtöbbször ezeket a zajokat rohangálás követi, s mintha valami nagy csobbanással beleszne a vízbe, amikor pedig a zajokat kutatják, nem egyszer meg is találják a munka vagy az esés valamilyen nyomát.« – Eddig a selmecbányai

jelentésből. Schultz még hozzáteszi: «Hosszú idővel ezelőtt láttak egy manót, vagyis bányabeli emberkét, és azt nem minden ok nélkül neveztek emberkének, ugyanis rendkívül kicsike volt, amint a lábnyomaiból is kiderült; amikor tudniillik a sáros és agyagos földön áthaladt, két- vagy hároméves gyermek nyomához hasonló lábnyomokat hagyott maga után. A lámpa, amelyet kezében hordoz, csillogó és tiszta fényű, s ha az emberke a bányába való belépéssel megelőzi a bányászokat, az a kincs és az érc jó reményét jelenti.»

A hazai jezsuita ismeretterjesztés, földrajztanítás központjában a nagyszombati egyetem tanárai álltak. Kialakult a földrajztanítás költői formájaként a tájköltészet, amelynek egyik válfaja a városok eredetét verselte meg. Ilyen a már említett Csiba István: *Tyrnavia nascens* című műve. A pietizmus elterjedésével, részben azzal összefüggésben pedig kialakult és meghonosodott az a honismereti, államismereti irányzat, amelynek legnagyobb hazai képviselője *Bél Mátyás*.

Az irányzat jezsuita szellemű műveként jelent meg Csiba: *Dissertatio historico – physica de montibus Hungariae* című műve, amelynek jelentősége bányászati szempontból is kiemelkedő.

Csiba korabeli értesülésekre támaszkodva írt a bányászatról, barlangokról, szőlőművelésről. A mű bányamanókról szóló részében – az ezüsttermő hegyekről írott fejezetben – visszanyúlt Kircher munkájához: a következő részben mi is jelezzük a visszautalás tartalmát és terjedelmét.

„Közönségesen hiszik az emberek, hogy ezek mellett a jelek mellett néha a bányamanók – ahogyan a németek nevezik: Bergmanlein, vagy Bergmandl – is jelzik a bányászoknak a gazdagabb arany-, ezüst-, vagy rézércet; hitelre méltó tanúbizonyságok alapján rögtön be fogom bizonyítani, hogy ezek a bányamanók néha megjelennek, vagy ami még gyakrabban megtörténik, jelenlétüket láthatatlanul is elárulják egy bizonyos hangzás révén, amely a »mi-fá« zenei hangjegyekből áll. Ez a hangzás annak a – hogy úgy mondjam – faharangnak a hangja, amellyel a munkásokat szokták éjszakának idején vagy napközben föld alatti munkahelyeikre szólítani. Maga a harang pedig, vagyis inkább a bányászok fatáblája egy jól kiszáritott bükkfadeszkából áll, amely két kötélén függ két gerenda között – e gerendákat egy harmadik köti össze keresztben –; ha ezt a deszkát egy erre a célra alkalmazott, ugyancsak bükkfából készült kalapáccsal háromszor megütik, akkor igen tiszta hangot ad, amelyet az összes lakott helyen meghallanak, bármilyen messze legyenek is azok. Amikor a megszokott időn kívül hallják ezt a hangot, a bányászok elhítetik magukkal, hogy gazdag telérek rejtőznek azon a részen, amerre a bányamanó által kelte hang irányul. Közönségesen hiszik ugyanis – s talán tapasztalatból is tudják – azt, amit Philip Bernard a Brun, a magyarországi bányák valamikori felügyelője mond Kirchernél (Kirchert pedig Caspar Schott idézi a *Physica Curiosa* című munkája 1. könyvéhez írott függelék 4. fejezetében): «ez a bányáemberke nem található máshol, csak a gazdagabb telérek közelében». – Ha azonban úgy tűnik, hogy a mondott hang a bányák aknáiból vagy tárnáiból jön ki, akkor a bányászok valamiféle szerencsétlenségtől rettegnek, ami gyakran be is következik: vagy beomlik a hegy egyik része és agyonnyomja a munkásokat, vagy lezuhannak a magasból és úgy hálnak meg, vagy pedig kezüket és lábukat törik. Kivétel nélkül valamennyi bányász

így gondolkodik. Azt is mondják továbbá, hogy mindezt elődeiktől és őseiktől tudják, s hogy az egyik nemzedék a másiknak meséli el azt, ami valamikor régen történt. – A bányamanó úgy néz ki, mint egy hatesztendő gyermek; fehér színű bányászruhába van öltözve, amelyhez fekete bőrből készült, úgynevezett farbőr is tartozik: egyik kezében botot, a másikban bányászlámpát tart, a szakálla hosszú és ősz, a fejét fehér színű kámza borítja. Schultz György a következőket mondja az idézett Schottnál erről a bányatörpéről: (...) És semmiféle kételkedésnek nincs is helye, néha valóban lehet látni a bányákban ilyesféle emberkéket: hiszen maga Kircher atya igazolja ezt *Mundus subterraneus* című könyvében olyan tanúbizonyságokkal, amelyek feltétlen hitelt érdemelnek« (...) Minden vitán felül áll, hogy ez a bányamanó, szellem: csak arról lehet vitatkozni, hogy vajon jóindulatú, vagy gonosz szellem-e? Az értelem arról győz meg bennünket, hogy gonosz szellem: hiszen néha megrémíti a munkásokat, mint ahogy az elmondottakon kívül is tette harminc esztendővel ezelőtt Selmecebányán, a Windschachtnak nevezett bányában. Meglátott ugyanis egy bányászembert, aki arra a helyre ment, ahol az érceket szokta fejteni és egy másik helyre akarta vezetni, amikor pedig a bányász ellenkezett, a bányamanó kioltotta a lámpáját, ő maga pedig eltűnt. A sötétben maradt bányász visszafordult, de alig ért ki a bányából a napfényre, rögvést megrontotta a hagymáz és három nap múlva meg is halt. A jó szellem pedig egyáltalán nem szokta megrémíteni az embereket és ilyesfajta károkat sem szokott okozni nekik. – Végül a bányamanó azt is akarja, hogy ajándékokat és ételt ajánljanak fel neki, ahogy azt egy bizonyos, a mi rendünkben való atyának – akitől én mindezt hallottam – mesélték némely bányászok az Úrvölgyében (így nevezik a Besztercebánya melletti rézbányákat).

Amikor tudnillik ez az atya megkérdezte tőlük, hogy láttak-e valaha is ilyen bányamanót, vagy hallották-e hangját a bányákban, azt válaszolták, hogy sohasem láttak, de a hangját hallották. Ő tovább kérdezett: mit cselekedtek akkor? Azt felelték neki: szüleiktől és őseiktől hosszú hagyomány útján megtanulták, hogy ilyenkor abban a bányában vagy tárnában egy aranyozott bőrből készült cipőcskét helyezzenek el – olyat, mint amelyet a járnai kezdő gyermekekre szoktak adni –, továbbá ételt is hagyjanak ott egy szép kis tálacskában. S mivel mindebből kitetszik a pogányság, ez a szokás – tudniillik az ételnek az ezekben az üregekben való elhelyezése – azoktól a pogányoktól származik, akik először vették művelés alá ezeket a bányákat.”

A XVIII. század azonban nem jelentette a bányamanók tündöklésének végét. A szénbányászat megindulásával a kialakuló új iparág átvette az akkor nálunk lassan már hanyatló nemesfém-bányászat hagyományai közül a bányamanó alakját is, megőrizve ezzel számunkra – és néprajzi kultúránk számára – a csodás élőlényeknek ezt a jellegzetesen az iparhoz kötődő alakját.

BIRCHER ERZSÉBET-TÓTH PÉTER

IRODALOM

AGRICOLA, Georgius: *Bermannus, sive de re metallica dialogus*. Basileae, 1530. AGRICOLA, Georgius: *De animantibus subterraneis*. Basileae, 1549. AGRICOLA, Georgius: *De re metallica libri XII*. Basileae, 1556. Csiba István: *Dissertatio historico-physica Kircher, Athanasius: Mundus subterraneus*. Tom. I–II. Amstelodami, 1665. Majláth de montibus Hungariae. Tyrnaviae, 1714. Ipolyi Arnold: *Magyar Mítológia*. Pest, 1854. György: *Ungarische Sagen und Märche*. Brünn, 1825. Orbán Balázs: *Székelyföld leírása*. Pest, 1868. Versényi György: *A bányarémről*. Ethnographia, 1890.